

5. Усова Н.В., Кашапова А.Ф.. Возрастные особенности персональной религиозности и усвоение норм религии в процессе социализации. – Режим доступа: <http://psychology.snauka.ru/2013/08/2376>
6. Социология православия: актуальные проблемы. – Режим доступа: <http://sreda.org/ru/2012/sotsiologiya-pravoslaviya-aktualnyie-problemyi/1386>
7. Алина Багина, керівник інтернет-проекту соціологічної експертної служби «Среда». Три актуальные проблемы социологии православия: заказчик, язык, социальный контекст. – Режим доступа: <http://sreda.org/ru/2012/sotsiologiya-pravoslaviya-aktualnyie-problemyi/1386>
8. Елена Наймарк. Аутистам свойственна низкая религиозность. – Режим доступа: <http://elementy.ru/news/431855>

Віта Титаренко (Київ)

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

В статті осмислюється участь релігійних громад в формуванні громадянського суспільства як простору утвердження загальнолюдських цінностей. Проаналізовано ступінь самоорганізації суспільства на цьому етапі, визначено його основні об'єктивні характеристики та роль релігійного фактору.

Ключові слова: громадянське суспільство, релігійний фактор, самоорганізація, дезорганізація, політична влада, свобода, право.

Vita Tytarenko

THE ROLE OF RELIGIOUS FACTOR IN DETERMINING OF CIVIL SOCIETY: UKRAINIAN CONTEXT

The paper interpreted religious communities participate in the formation of civil society as the space establishment of universal values. The author analyzes the degree of self-organization of society at this stage, its main objective characteristics and role of the religious factor.

Keywords: civil society, the religious factor, self-organization, disorganization, political power, freedom, right.

В науковій літературі існує багато визначень поняття «громадянське суспільство», але зацентруємося на тому, що це – якісна характеристика суспільства, сфера самовиявлення і самоорганізації вільних громадян для відстоювання інтересів, прав і свобод людини. Розуміння громадянського

суспільства саме як простору здійснення свободи і дозволяє нам констатувати участь релігійних організацій у його формуванні, оскільки їх зусилля направлені нині на відстоюванні не лише власних – релігійних прав і свобод. Релігійно-духовна спільність людей показала спроможність об'єднувати людей для відстоювання загальнолюдських цінностей, прав та свобод громадян країни і впливати на політичний процес в країні.

Тема громадянського суспільства і ролі релігійного фактору в його формуванні вже давно перейшла з філософських трактатів і політичних праць в більш практичну площину – на шпальти газет, екрани телевізорів і просто – на вулиці і площі країни. Це можна спостерігати по країні нині – в усьому різноманітті проявів.

Такий перебіг подій змушує до роздумів над питанням – на якому ступені розвитку знаходиться сьогодні громадянське суспільство в Україні, в його гострій фазі, яких форм воно набуває, яку роль у цьому процесі відіграє релігійний фактор тощо.

Вже давно аксіоматичними стали твердження про те, що Україна є християноцентричною країною. Розподіл релігійних організацій за віросповідними напрямками свідчить про переважаючу чисельність в Україні представників християнських деномінацій. Православні, католицькі та протестантські релігійні організації складають близько 94% релігійної мережі держави [1]. Але, зважаючи на те, що близько 37 тисяч релігійних організацій презентують біля 55 віросповідних напрямів, Україна постає поліконфесійною за своїм визначенням. Релігія не може претендувати тут на роль не тільки державної, але й якоїсь загальнонаціональної ідеології, а тому домагання якихось привілеїв тій чи іншій церкві глибоко суперечать українській ментальності. Але роль, яку починає відігравати релігійний фактор в сьогоднішніх умовах становлення громадянського суспільства, стає досить помітною. Активізується діяльність релігійних установ, організацій, конфесій та громад – заяви, акції, виступи лідерів, інтерв'ю, різноформатні зустрічі тощо. Зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, дозволяють зрозуміти політику і тактику багатьох конфесій, їх мотиви, поведінку, розрізнити ті їх форми організації громадянського суспільства, які постають на часі в нашій державі.

В розумінні становлення громадянського суспільства і його механізмів чи не найважливішим є усвідомлення того, що останнє – це не щось усталене і назавжди фіксоване. Це, в першу чергу, – процес, який вимагає певних суспільно-громадянських зусиль для підтримки його у тих формах, які й постають запотребованими нині. Сталий розвиток громадянського суспільства неможливий без високого рівня самосвідомості громадян. У країнах з розвинутим громадянським суспільством історично цей рівень забезпечується, не в останню чергу, різноманітними формами релігійності. Наскільки можливо це в умовах українських реалій?

Аналіз результатів моніторингу українського суспільства останніх років засвідчує стабільно невисокий рівень довіри громадян до владних інститутів, політичних партій, органів правопорядку, профспілок тощо. Найвищий ступінь довіри громадяни засвідчують церкві як релігійній інституції. Такі висновки загальнонаціонального опитування, проведеного наприкінці травня 2014 р. фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і соціологічною службою Центру Разумкова. Відповідно до висновків опитування, лише три соціальні інституції користуються довірою з боку громадян: Церква (баланс довіри-недовіри становить +50%), ЗМІ України (+24,5%), Збройні сили України (+11%) та дещо переважає довіра у ставленні до громадських організацій (+3%) [2]. Але чи втримає Церква такий рівень довіри у подальшому?

Видається, що останні події (як на Майдані, так і в Південно-Східних регіонах країни) спричинили другий (першим можемо позначити події «помаранчевої революції») стрибкоподібний перехід громадянського суспільства у стан складнішої еволюційної ієрархії. Такий стан справ свідчить про відповідний ступінь самоорганізації суспільства. Українські громадяни стали активнішими, мобільнішими, відповідальнішими, аніж навіть діюча нині система влади і владна еліта – загони самооборони, територіальні громади, участь бізнесу у процесах організації оборони тощо. В Івано-Франківській області створена громадська організація «Народне ополчення Прикарпаття», в Кіровограді – об'єднання «Народне ополчення». В Харкові створюється новий спецпідрозділ патрульно-постової служби, який буде комплектуватися із числа цивільних.

Бачимо, навіть із цих нечисленних прикладів, що очікувальні настрої українців, шукання заступництва зверху, які переважали ще раніше, починають витіснятися все більш активною позицією індивідів. Рівень самоорганізації та патріотизму суттєво підвищився. Самоорганізація українців випереджає дії влади. Про це пише й Тиждень.ua, наводячи приклади зростання свідомості громадян в діапазоні від зменшення випадків викидання сміття в навколишнє середовище до підтримки армії, організації загонів самооборони по всій країні, які порівнюють з так званими мініутманами (від англ. *minuteman* – чоловік за хвилину), що діяли під час війни за незалежність у США в 1776–1783 роках. [3].

В поведінці сучасного українця проявляються протилежні цінності та норми: з одного боку – це вимога гарантій рівності прав і свобод, а з іншого – схвалення недемократичних методів розв'язання суспільних проблем. І такі приклади, на жаль, сьогодні присутні. Про це говорить і Патріарх УГКЦ Святослав Шевчук: «І сьогодні, може, панують деякі настрої, які радше б вибирали насильницькі методи, ніж мирний спосіб вирішення суспільних чи навіть політичних питань. І це величезне завдання перед духовними лідерами – справді завдання особистого

покаяння, завдання пошуку найбільш переконливих слів для того, щоб повести за собою уми і серця людей» [4].

Так, з одного боку, присутнє прагнення підтримати ринкові відносини, а з іншого – вимога соціальної рівності та державний патронат. Така роздвоєність політичної свідомості відіграє дестабілізуючу роль в суспільно-політичних процесах, що ми бачимо на Сході країни. Та й досить тривала провінційна роль України та відсутність розвитку її державності стали наразі причиною слабого еволюційного поступу у розвитку громадянського суспільства. Це дає можливість сьгоднішнім «недругам» говорити про Україну як про «історичну недоречність», «окраїнність», намагання акцентувати увагу на її меншовартості, залежності від «старшого брата», второсортності жителів її західних регіонів тощо. Відтак констатуємо, що східний сепаратизм – не національний, як його хочуть представити, а – соціальний. Про це говорить і Євген Левкович зі шпальт UAINFO, зазначаючи, що така ситуація – це конфлікт смислів, битва між старим і новим, прогресивним і консервативним, між розвитком і стагнацією, між бажанням змінити правила гри і таким же жагучим бажанням ці правила не змінювати [5].

Фактична недієздатність правоохоронної системи, яка абсолютно не може опанувати ситуацію на Сході України через деморалізацію та саботаж в своїх рядах, змушує активних і небайдужих до долі країни людей думати про те, як захистити себе та свій дім. Саме під тиском громади й за фактом уже створених без будь-якої допомоги влади загонів самооборони по всій країні керівництво держави в особі МВС було змушене піти на формування так званих батальйонів територіальної оборони під своєю егідою. Вони вже є майже в усіх областях країни, зокрема й у Донецьку та Луганську, а на Дніпропетровщині та Харківщині, і вже заступили на бойові завдання.

Відтак ми спостерігаємо за процесом формування добровільних об'єднань громадян або неурядових організацій зі спільно поділюваними цінностями, які становлять підґрунтя національної ідентичності і загалом притаманні громадянському суспільству. Стосовно міжконфесійних і державно-церковних відносин, то їх покращують, за визначенням О. Сагана, світські громадські об'єднання та інституції, які часто об'єднують світських фахівців та кліриків Церков і релігійних напрямів. Зокрема йдеться про Українську асоціацію релігієзнавців, Українську асоціацію релігійної свободи, Інститут релігійної свободи, Центр релігійної інформації і свободи, Постійно діючий при Центрі Разумкова Круглий стіл «Релігія і влада в Україні: проблема взаємовідносин» тощо [6].

Важливою умовою в намаганнях демократизації сучасного суспільства є наявність повноправних соціальних інститутів, включаючи і конфесійні, які покликані сприяти повнішій реалізації інтересів громадянина, особистості та індивідуальності. Досить актуальною була і

набуває гостроти нині проблема використання релігії в боротьбі за політичну владу. Релігія може виконувати роль консолідуючого джерела різних політичних сил, але за наявності певних умов, вона може сприяти й протистоянню, проявам гострих конфліктів релігійного забарвлення, негативно впливати на різні сторони суспільного життя, а релігійні організації – виступати як важливі суб'єкти опозиції влади.

На сьогодні вплив релігії у її християнському вимірі на формування громадянського суспільства в країні не є однорідним і достатньо ефективним. Якщо звернутися до карти конфесійної структури віруючих за регіонами України [7], то побачимо, що в сьогоднішніх регіонах «неспокою» (Луганська, Дніпропетровська, Донецька область, Крим, Севастополь) домінує УПЦ МП. Випадковість? Об'єктивні приклади: в Краматорську розповсюджувалися листівки наступного змісту (переклад – Авт.): «В зв'язку з вторгненням в Росію (Малоросію) антихриста, дозволеного внаслідок дій в останній незаконних релігійних організацій (УПЦ КП, УАПЦ), а також УГКЦ і папізму, які здійснювали своїми ескадронами окултистів гоніння в ній (Малоросії – Авт.) на православних після розпаду СРСР і особливо після захоплення ним (антихристом) влади 22 лютого ц.р. в Києві, ми руські православні християни звертаємося до наших братів і сестер по вірі: Росії, Малоросії, Білорусії, Молдови, Придністров'я, Прибалтики, Казахстану і Середньої Азії з закликом... здійснити всенародне покаєння...» [8].

Ймовірно, що приклади варто було почати з тих місць, які вже де-факто перестали бути частиною України, а саме – з Криму, Севастополя, де в проповідях напередодні Великодня в церкві, (УПЦ МП) звучало наступне (Переклад – Авт.): «І не інакше, як Христос допоміг вирватися Криму назад, додому – в Росію». В продовженні звучало, що «22-літня окупація Криму Україною – це випробування, яке повинен був пройти народ... випробування віри» [9].

Що ж до аналізу ситуації в Слов'янську, як про це пише П. Кралюк, забувається, що «тут знаходиться один із головних осередків Української православної церкви (Московського патріархату) на Сході України. Слов'янській міськраді підпорядковане місто Святогорськ, де знаходиться Святогорська Успенська лавра. Остання активно розбудовувала й продовжує розбудовувати «русский мир» і на Донеччині, й на Україні загалом. Завдяки цьому чимало людей у Слов'янську опинилося під впливом проросійського православ'я. Це й створило відповідне середовище, де сепаратисти почуваються, як риба у воді» [10]. Важко щось заперечити на це, оскільки й офіційна Церква УПЦ МП такі речі не спростовує і не засуджує. А йдеться про те, що одним із координаторів сепаратистів у Слов'янську виявився священник УПЦ, настоятель Свято-Воскресенського храму протоієрей Віталій.

А на Донбасі, як повідомляє електронний інформаційний ресурс «Релігія в Україні», духовну підтримку озброєним повстанцям

продовжують надавати священники УПЦ (Московського Патріархату), у той час як священники УПЦ Київського Патріархату опікають українських військовослужбовців [11].

Відтак, Церква не тільки стає дзеркальним відображенням подій в суспільстві, але й бере пряму участь у творенні цього суспільства. З огляду на ситуацію в державі – жодна впливова конфесія України не залишилася осторонь подій. Нині представники цілої низки конфесій надають поради – якою повинна бути влада, яким повинне стати суспільство. Але, як бачимо, позиції церков розкидали їх по різні сторони барикад. Про участь кожної з них докладніше йдеться у книзі «Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка» (Упорядники Л. Филипович і О. Горкуша. – К., 2014). Так, після 2004 року рік 2013–2014 ознаменувався безпрецедентним прикладом масштабної акції громадянської непокори. Ці події довели, що за добровільного об'єднання значної кількості громадян існує можливість впливу суспільства на державну владу і на відстоювання індивідами своїх громадянських прав і свобод. І, знову ж таки, українські Церкви (не «церкви в Україні», а саме «українські церкви») покликані постати тим форпостом, який повинен сказати своє слово, бо, на думку багатьох, все інше «або вже програно і прогнило – як держава, або не діє і виснажене до кінця – як громадянське суспільство» (за визначенням одного із журналістів УНІАН) [12].

Очільник УГКЦ Святослав Шевчук зазначає: «Богу дякувати, що сьогодні Церква в епіцентрі подій і не лише наша – усі: і православні, і протестантські... Люди шукають церковної присутності, про неї просять. Якщо десь немає видимого знаку присутності – люди починають запитувати: чому Церкви немає, чому Церква мовчить?... Я цілком свідомий того, що якщо ми сьогодні не зможемо адекватно у ті відчинені двері увійти, то завтра ми спостерігатимемо зовсім протилежне. Ці двері можуть закритися...» [13]. Така позиція і бачення ролі церкви є актуальними. Оскільки отой успіх 2004 року не був закріплений, відбулася скоріше консервація або призупинення подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства в політичний простір України. Отже, необхідний еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства, вихід на «європейський сценарій», який передбачає посилення участі громадян у процесах прийняття рішень соціально-політичного та економічного спрямування, особливо на місцевому рівні.

Вимоги «перезавантаження влади» є цілком виправданими, оскільки становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні можливий за модернізації всієї управлінської системи, яка базувалася б на національних особливостях і відповідала світовим демократичним стандартам. І значення релігійного фактора у цьому процесі повинне бути відчутним, бо вже аксіоматичним звучить твердження про те, що у XXI столітті, в умовах глобалізації та прискорення світових інтеграційних

процесів, роль релігії як універсального світогляду буде неухильно зростати.

Отже, наступним кроком, на нашу думку, може стати використання конфесіями України публічного політичного простору для створення сприятливіших умов для розвитку та функціонування своєї конфесії. Це вже означатиме включення релігійних організацій в політичний процес з певними цілями і становитиме собою цілеспрямовану політичну діяльність, яка включає боротьбу інтересів релігійних організацій за свої права та свободи в державі й боротьбу з іншими релігійними організаціями за душі віруючих або за електорат, якщо висловлюватись політичними термінами. Події 2004 року і виборча кампанія спричинили проведення науковцями (за участі представників різних конфесій, політиків, державних діячів тощо) не одного круглого столу, де питання відносин «релігія-політика» ставилися дуже гостро. Отже, чи будуть із цього зроблені висновки як церковними діячами, так і політиками?

Налагодження міжконфесійного діалогу, усвідомлення його необхідності і результативності сприятиме розвою громадянського суспільства в Україні та позитивним змінам в політичній системі, яка буде існувати для захисту інтересів громадян. Наскільки воно можливе навіть у православному середовищі? Яким чином діяти і які саме канони використати, щоб зробити Православну церкву в Україні автокефальною говорить в своєму інтерв'ю Л.Филипович. [14]. Адже не всі згодні підтримувати позицію очільника УПЦ МП Онуфрія, коли на останньому засіданні ВРЦіРО, де він головував, за його ініціативи було вилучено з прийнятого комюніке той пункт, де йшлося про засудження російської агресії. Але ж такі громадські об'єднання, як ВРЦіРО утримують в собі потенційну здатність впливати на формування громадянського суспільства. Адже, за визначенням О. Сагана, «ВРЦіРО поступово перебирає на себе роль координатора міжцерковних ініціатив... їй потрібно відпрацювати механізм поступового розширення та враховування у своїй діяльності й позиції інших міжцерковних утворень: Ради Євангельських протестантських церков України, Ради представників християнських Церков України, Всеукраїнської Ради Християнських Церков та Ради представників Духовних управлінь і центрів мусульман України» [15].

Відтак релігія в наш час суттєво впливає на різні сторони життя суспільства взагалі та українського зокрема. Спостерігаємо її активну взаємодію з політикою у сфері соціально-політичних відносин. Вище зазначалося, що роль релігії може бути як деструктивною (приклади наводилися), так і конструктивною, оскільки позиція церков у питаннях соціально-політичних відносин із державою сприяє підвищенню активності й політичної свідомості громадян, а це, в свою чергу, сприяє набуттю громадянським суспільством якісно нових рис. Миттєвий зріз прикладів це доводить – зокрема близько двох місяців здійснюється

міжконфесійний молитовний марафон в Донецьку, про який детально інформує на своїй сторінці в ФБ І. Козловський; український прапор, вивішений на приміщенні Меджлісу, який хоч і був зірваний невідомими людьми в камуфляжній формі, але залишився яскравою ілюстрацією громадянської позиції мусульман. Згадаємо принагідно безпрецедентний сьогоднішній факт, коли кримські татари запропонували священикам УПЦ КП відправляти свої богослужіння в мечетях, позаяк для них існує небезпека їх вільному релігійному вираженню. А муфтії Духовного управління мусульман України «УММА» – Саїд Ісмаїлов, зазначає, що мусульмани солідарні з християнами і засуджують будь-які прояви насильства [16].

На нашу думку, можливістю для громадянського суспільства в Україні розвивати демократію – це створювати тиск на виборних посадовців на місцевому рівні, здійснювати «перезавантаження влади» на тих рівнях, від яких залежить наше повсякденне життя (чисті під'їзди, теплі оселі, чисті вулиці, нормально працюючі школи, дитячі садки, лікарні). Необхідне подолання т.зв. «теорії розбитих вікон». Згідно з нею, якщо хтось розбив скло в будинку і ніхто не вставив нове, то скоро жодного цілого скла в цьому домі не залишиться. Іншими словами, явні ознаки безпорядку і недотримання людьми прийнятих норм поведінки провокують оточуючих також забути про правила. Чи не подібний процес ми спостерігаємо сьогодні в регіонах «неспокою»? От тільки процес цей не тільки і не стільки спонтанний, як більшою мірою – скерований і направлений.

Відтак єдиною можливістю подолати такий розрив вбачається в тому, що темпи формування громадянського суспільства повинні бути значно вищими, аніж є. І участь у цьому релігійних організацій має бути відчутною. Не виходячи за рамки свого прямого призначення, Церква повинна сприяти в духовній сфері підтримці стабільності та духовно-морального клімату, утверджуючи духовну самобутність українського народу. Через свій суспільний авторитет, який укріпився в ході майданівських подій, Церква як релігійний інститут може якісно інакше впливати на процеси самоорганізації громадян і стати дієвим елементом громадянського суспільства. І тут сфери впливу не обмежуються тільки духовно-моральною сферою. Прикладом інституцій громадянського суспільства є харитативні організації, ціла низка яких діє й при Церквах та релігійних організаціях різних конфесій. Греко-католики, крім іншого, вийшли й на фінансовий ринок, зареєструвавши у Держфінпослуг недержавний пенсійний фонд «Покрова» [17]. Ці сфери впливу на громадянське суспільство ще потребують детальнішої рефлексії.

Отже, виходячи з того, що поряд з процесами організації й самоорганізації в релігійній сфері відбуваються і процеси руйнації, дезорганізації, про що йшлося в прикладах вище, резюмуємо, що мало тільки наявності позитивних дій релігійних організацій в процесі творення громадянського суспільства. Потрібно, щоб темп цих

позитивних дій і процесів був не тільки більше нуля, а й у всіх можливих сферах впливу помітно перевищував темп існуючих негативних процесів.

Звичайно, як завжди – питань більше, аніж готових відповідей. Це означає, що необхідний подальший моніторинг ситуації і пошук відповідних рішень.

Посилання

1. <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/327651;jsessionid=C576ABCB3D48CB82182949A7237D6CDE>
2. http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/06/130605_ukrainians_poll_it.shtml
3. <http://tyzhden.ua/Politics/108343>
4. <http://religions.unian.ua/dialogue/902043-ugkts-upts-kp-tserkva-yaka-nemovchit.html>
5. <http://uainfo.org/yandex/310969-to-chto-proishodit-na-donbasse-nazyvayte-sovetskoy-vesnoy.html>
6. <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/25232-formuvannya-novoyi-paradigmi-derzhavno-cerkovnix-vidnosin-u-novix-realiyax-postmajdaniivskoyi-ukrayini.html>
7. <http://tyzhden.ua/Society/107903>
8. <http://www.kramatorsk.info/view/148376>
9. <http://uainfo.org/yandex/312564-hristos-pomog-vyrvatsya-krymu-nazad-v-rossiyu-v-sevastopole-popy-okuchivayut-narod.html>
10. <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25355554.html>
11. <http://www.religion.in.ua/>
12. <http://religions.unian.ua/dialogue/902043-ugkts-upts-kp-tserkva-yaka-nemovchit.html>
13. <http://religions.unian.ua/dialogue/902043-ugkts-upts-kp-tserkva-yaka-nemovchit.html>
14. <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/zhodniy-iz-pidhodiv-ne-ie-obiektivnim>
15. <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/25232-formuvannya-novoyi-paradigmi-derzhavno-cerkovnix-vidnosin-u-novix-realiyax-postmajdaniivskoyi-ukrayini.html>
16. http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/religious_relations/55909/
17. <http://www.religion.in.ua/zmi/697-greko-katoliki-vishi-na-finansovij-rinok.html>